

Vepsän pronominijärjestelmä muutoksessa

HEINI KARJALAINEN

Väitöksenalkajaisesityelmä Oulun yliopistossa 11. kesäkuuta 2016

Vepsä on pieni vähemmistökieli, joka kuuluu suomalais-ugrilaisten kielten itämeren-suomalaisten kielten itäiseen haaraumaan. Maantieteellisesti ja kulttuurisesti lähimpiä kieliä vepsälle ovat karjala ja lyydi. Muista itämerensuomalaisista kielistä vepsä eroaa erityisesti voimakkaan venäjän vaikutuksen ja oman sisäisen kehityksensä ansiosta. Vepsän puhuma-alue on ollut osa Luoteis-Venäjällä sijainnutta kieliliiton tyyppistä aluetta, jossa monet suomalais-ugrilaiset kielet ovat eläneet venäjän eri varieteettien rinnalla jo useiden vuosisatojen ajan (Sarhimaa 1999: 18–19, 45). Pitkään kestäneen kielikontaktitilanteen vaikutukset näkyvät nykyään vepsän kaikilla tasoilla, esimerkiksi fonologiassa, morfologiassa, leksikossa, syntaksissa ja kieliopillisten elementtien funktioissa. Tästä huolimatta venäjän rakenteellista vaikutusta vepsään on tähän mennessä tutkittu melko rajallisesti.

Vepsän puhuma-alue sijoittuu Luoteis-Venäjälle Laatokan, Äänisen ja Valkeajärven välille. Venäjällä vepsäläiset määritellään yhdeksi Venäjän pohjoisista alkuperäiskansoista. Vepsän kielen puhujamäärät ovat olleet jyrkässä laskussa 1930-luvulta asti. Uusimpien, vuoden 2010 väestönlaskentatietojen (Perepis 2010) mukaan Venäjällä asuu enää vain noin 5 900 vepsäläiseksi itsensä ilmoittavaa henkilöä. Heistä vain hieman yli 3 600 ilmoitti osaavansa vepsää edes jollakin tasolla. Vepsä luokitellaankin nykyisellään vakavasti uhanalaiseksi kieleksi.

Osa vepsäläisväestöstä on ollut ainakin jollakin tasolla venäjätaitoista tai kaksikielistä jo useamman sadan vuoden ajan. Kaksikielisyyden ei tarvitse välttämättä olla niin sanotusti täydellistä eikä natiivitasoista, vaan se voidaan määritellä myös toiminnallisesti, kuten kontaktilingvistiikassa on tapana. Tällöin se tarkoittaa puhujan kykyä toimia eri kielillä erilaisissa sosiaalis-kommunikatiivisissa tilanteissa. Vielä ennen 1900-luvun puoliväliä suurin osa vepsäläisistä käytti vepsää sujuvasti kaikissa eri konteksteissa, mutta nykyään venäjä on vepsäläisten selvästi vahvin ja eniten käyttämä kieli. Neuvostoliiton asutus- ja kansallisuuspolitiikka johti vepsän aiempien puhuma-

alueiden pirstoutumiseen sekä kaksikielisyyttä ja vähemmistöjä koskevien asenteiden jyrkkenemiseen. Kielenvaihtoa ovat kiihdyttäneet monet yhteiskunnalliset muutokset, kuten kaupungistuminen ja opiskelu- ja elinkeinomahdollisuuksien puute maaseudulla, sekä vepsän opetuksen ja muun yhteiskunnallisen käytön vähäisyys.

Venäjä dominoi kaikilla kielenkäytön aloilla niin virallisissa kuin epävirallisissakin yhteyksissä. Vähäinen vepsän käyttö keskittyy lähes yksinomaan epävirallisiin yhteyksiin eli ystävien, sukulaisten ja perheen väliseen kommunikaatioon. Vepsän kielen luonnollinen siirtyminen sukupolvelta toiselle on katkeamassa tai katkennut. Venäjän kielellä sen sijaan on vepsäläisten keskuudessa suuri prestiisi, sillä kielenpuhujat tahtovat kokea yhteenkuuluvuutta sosiaalisesti ja kulttuurisesti dominoivan kielen puhujien kanssa ja päästä näin osallisiksi sen nauttimasta arvostuksesta. Tämä on yksi tärkeimmistä tekijöistä, joka motivoi kielellistä lainaamista.

Uhanalaista tai jopa sammunutta kielimuotoa voidaan yrittää elvyttää erilaisin elvytys- eli revitalisaatiotoimin. Myös kielentutkijat voivat olla mukana kielen elvytyksessä. Kielen säilymisen mahdollisuudet ovat paremmat paljon tutkituilla kuin vähän tutkituilla kielillä, ja kielen dokumentointia pidetäänkin yhtenä tärkeimmistä elvytystä edistävistä keinoista. Tämä väitöskirja on edistänyt uhanalaisen vepsän kielen tallennusta, tutkimusta ja kuvausta. Tutkimus täydentää vepsän peruskieliopin kuvausta yhden kieliopillisen kategorian eli indefiniittipronominien osalta. Pienten ja harvinaisten kielten deskriptiiviset kuvaukset ovat yleensä avuksi myös muulle kielentutkimukselle. Vepsäläisen kieliyhteisön lisäksi tutkimus kiinnostaneekin myös esimerkiksi typologista tai vertailevaa tutkimusta tekeviä kielitieteilijöitä.

Kieliyhteisön rakenne ja kielenpuhujien tilanne vaikuttavat aina myös kieleen ja sen järjestelmään. Jo vuosisatojen ajan jatkunut venäjän kontaktivaikutus ja vepsäläisten kielenpuhujien kaksikielisyydet ovat aiheuttaneet monenlaisia muutoksia vepsään ja sen kielioppiin. Tätä tarkastellaan väitöskirjassani, jossa kuvauksen kohteena ovat vepsäläinen kieliyhteisö ja vepsän indefiniittipronominien järjestelmän kehitys kontaktivaikutusten ja kaksikielisyyden motivoimana. Tutkimus koostuu johdanto-osasta ja neljästä osajulkaisusta. Ensimmäinen osajulkaisu tarjoaa katsauksen vepsäläisten kielelliseen tilanteeseen; toinen, kolmas ja neljäs osajulkaisu kuvaavat vepsän pronomini-järjestelmää ja sen kehitystä vepsäläisten kaksikielisessä ympäristössä.

Tutkimus on vahvasti aineistokeskeinen. Mukana on sekä sosiolingvististä että kieliaineistoa ja niin kvantitatiivista kuin kvalitatiivistakin aineistoa. Kieliaineisto on poimittu painetuista kielennäytekokoelmista, vepsän kielen korpuksesta, kenttätyömatkoilla tehdyistä tallenteista sekä pronominielisisitaatiotestistä. Vanhat painetut kielennäytekokoelmat on valittu aineistolähteiksi siksi, että ne edustavat puhutun kielen litteraatteina oman aikakautensa standardoimatonta kieltä. Nykykielen näytteissä on mukana sekä kirjoitettua että puhuttua kieltä. Kirjoitettua nykykieltä edustavat esimerkit on poimittu vepsäläisen *Kodima*-lehden artikkeleista, Uuden testamentin vepsänköksestä sekä vepsän korpuksesta. Puhutun nykykielen näytteet on kerätty kolmen eri kenttätyömatkan aikana keski- ja pohjoisvepsäläisillä alueilla. Viimeisimmällä kenttätyömatkalla joukko tutkimukseen osallistuneita vepsäläisiä täytti myös pronominielisisitaatiotestin. Testin tarkoituksena on ollut lisätä erityisesti harvinaisempien rakenteiden lukumääriä aineistossa.

Väitöskirjassani yhdistellään kontaktilingvistiikan ja typologisen kielentutkimuksen näkökulmia. Siinä myös testataan aiemman teoreettisen ja typologisen kielentutkimuksen luomia hypoteeseja ja teoretisointeja ja tarkastellaan vepsän indefiniittipronomineja niiden valossa. Typologinen näkökulma on variaation tutkimuksessa tärkeä, sillä se antaa taustatietoa universaaleista sekä alueellisista kehitystendensseistä. Typologinen tieto myös tekee kielenkuvauksesta helpommin ymmärrettävän sellaisillekin tutkijoille, jotka eivät hallitse kyseistä kieltä.

Väitöskirjassa kuvataan vepsän pronominiinien funktioita sekä monifunktioisuutta semanttisten karttojen metodologian avulla. Tutkimuksessa hahmotellaan vepsän indefiniittipronominisarjojen funktiot ja niiden distributionaalinen kaava niin sanotulla indefiniittipronominien implikationaalisella kartalla (Haspelmath 1997). Kartan implikationaalisuus tarkoittaa sitä, että kartan avulla voi ennustaa, millaiset yhdistelmät ovat mahdollisia. Indefiniittipronominien sarjat ovat monifunktioisia, joten kartalla sarjat näyttävät joko osin tai kokonaan päällekkäisinä. Kartan avulla voidaan myös ennustaa kieliopillistumisen suuntaa ja järjestystä.

Tutkimus osoittaa, että implikationaalinen karttamalli sopii myös vepsän indefiniittipronominien kuvaustavaksi. Vepsässä indefiniittipronominien sarjoja on viisi: *eraz*, *-ni*, *-se*, *ni*- ja *taht/ melhež/ putui*. Vepsän pronominisarjat ovat odotuksen mukaisesti monifunktioisia, ja niiden distribuutiot ovat osin päällekkäisiä, mitä karttamalli hyvin havainnollistaa. Karttamalli myös helpottaa indefiniittipronominien kieltenvälistä vertailua. Suomen indefiniittipronominien distributionaalista kaavaa vepsän kaava muistuttaa siinä, että sekä vepsässä että suomessa keskeisiä sarjoja on melko vähän. Toisin on esimerkiksi venäjässä. Vaikka monet vepsän indefiniittisyyden tunnuksista ovatkin venäjältä lainattuja, on sen indefiniittipronominien sarjoilla hieman erilainen distribuutio kuin venäjässä. Yhtäläisyyksistä huolimatta vepsän indefiniittipronominin it siis muodostavat itsenäisen ja omaleimaisen järjestelmänsä.

Vepsän pronominijärjestelmän muutos on monilähtöistä, eli se on seurausta sekä kielensisäisistä että kieltenvälisistä tekijöistä. Kielenmuutoksen taustalla vaikuttavat ilmiöt toimivatkin yleensä vuorovaikutuksessa keskenään. Kymmenen viime vuoden aikana kiinnostus kontaktilähtöisten morfologisten muutosten tutkimusta kohtaan on lisääntynyt. Tutkimusta ovat edistäneet monista aiemmin tuntemattomista maailman kielistä ilmestyneet kieliopit sekä rakenteellisia lainoja käsittelevät julkaisut. Kontaktilingvistiikassa yksi tämän hetken tärkeimmistä tutkimuskysymyksistä on se, onko morfologinen lainautuminen niin harvinainen ilmiö kuin aiemman kirjallisuuden perusteella voisi olettaa. Esimerkiksi taivutusmorfologian lainaaminen on osoittautunut huomattavasti yleisemmäksi kuin aiemmin on uskottu. Se on erityisen tyypillistä tilanteissa, joissa kontaktit ovat intensiivisiä ja kielet tai kielimuodot läheisesti sukua toisilleen (Thomason 2015: 27).

Perinteisesti kielikontaktitutkimuksessa on ajateltu, että lähde- ja kohdekielen strukturaalis-typologinen samankaltaisuus edistää lainautumista tai toimii peräti sen reunaehtona. Uudemmassa tutkimuksessa on kuitenkin havaittu, että lainautuvuuteen vaikuttavat ennemminkin monet sosiolingvistiset tekijät (ks. esim. Matras 2015; Seifart 2015; Thomason & Everett 2001). Tällaisia tekijöitä ovat vepsän tapauksessa esimerkiksi kielen vähemmistöasema ja sen puhujien kaksikielisyys.

Johto- ja taivutusmorphologian lainaamisen taustalla vaikuttavat motiivit ovat keskenään erilaiset. Lainatun johtomorphologian tarkoituksena on kopioida lähdekielen merkitysderivaation malli kohdekieleen, kun taas lainattu taivutusmorphologia pyrkii määrittelemään uudelleen sosiaalisia rajoja. Erityisen alttiita lainaamiselle ovat sellaiset funktiot, joita käytetään kuvaamaan puhujien asenteita vuorovaikutustilanteessa ja jotka ilmaisevat arvioita, käsityksiä, presuppositioiden prosessointia tai tunteita. Tällaisia funktioita ovat esimerkiksi modaalisuuden ja evidentialisuuden ilmaukset, diskurssipartikkelit ja nominilausekkeen indefiniittisyys. (Ks. Gardani, Arkadiev & Amiridze 2015: 9.)

Toisin kuin aiemmin on uskottu, pronominiin, pronominaalisten affiksien tai jopa kokonaisten pronominikategorioiden lainaaminen on mahdollista tietyissä sosiaalisissa olosuhteissa. Indefiniittipronomit ja niiden funktiot ovat diakronisesti hyvin epästabiliileja, joten indefiniittipronominijärjestelmät voivat olla hyvin erilaisia läheisissäkin sukukielissä. Vaikeasti lainattavien piirteiden siirtymistä motivoivat erityisesti kielenpuhujien tietoiset valinnat. Indefiniittisyyden tunnusten lainaamista esiintyy tyypillisesti tilanteissa, joissa kohdekieli on joutunut toisen kielen hyvin voimakkaan vaikutuksen alaisuuteen. Se onkin hyvin ilmeistä kontaktivaikutusta.

Vepsän indefiniittipronominiin järjestelmässä esiintyy sekä suoria eli MAT-lainoja että käännös- eli PAT-lainoja. MAT tarkoittaa jonkin kielen kielellisen aineksen toisintamista toisessa kielessä silloin, kun on kyse todellisista fonologisista segmenteistä. PAT puolestaan tarkoittaa toisen kielen funktionaalisten tai semanttisten mallien toisintamista, jolloin muoto itsessään ei lainaudu. (Ks. Matras & Sakel 2007.) Vepsän venäjämästä lainattuja MAT-tapauksia ovat indefiniittisyyden tunnukset *koje-* ~ *kojo-*, *ni-* sekä *-ni* ~ *-nibud'*. Tunnus *koje-* ~ *kojo-* esiintyy kaikilla vepsän murrealueilla niin vanhemmassa kuin uudemmassakin aineistossa. Vain standardoidusta kirjakielestä se puuttuu, mihin lienee vaikuttanut kielenkehittäjien pyrkimys suosia itämerensuomalaisista *eraz*-pronominia. Tunnus *ni-* on vankimmin vepsän indefiniittipronominiin järjestelmään juurtunut venäläislaina ja täysin produktiivinen. Se esiintyy vepsän kielto-lauseissa venäjän tapaan aina fakultatiivisena kieltoaineena. Tunnus *-ni* ~ *-nibud'* yhdistetään tutkimuksessa lähtökielen eli venäjän *-nibud'*-suffiksiin. Sitä ei siis pidetä samana morfeemina kuin prefiksiä *ni-*. Tunnus on hyvin yleinen ja produktiivinen. Muoto *-nibud'* esiintyy vain pohjois- ja keskivepsässä.

Väitöskirjassa kuvataan tapauksia, joissa vepsän indefiniittisyyden tunnus *-ni* on järjestäytynyt sijapäätteiden kanssa uudelleen. Tavallisesti indefiniittisyyden tunnuk-sina toimivat affiksit ovat ekstrafiksaalisia eli joko prefiksejä tai suffikseja, ja sijapäät-teet sijoittuvat vartalon ja tunnuksen väliin. Toisinaan ekstrafiksaaliset morfeemit voi-vat järjestäytyä uudelleen, jolloin sijapäätteet ikään kuin vaihtavat paikkaa suffiksaalisen tunnuksen kanssa. Tämä johtuu ekstrafiksien typologisesta järjestäytymistäipu-muksesta. Esimerkiksi ekstrafiksaaliset indefiniittisyyden tunnukset pyrkivät saamaan pienimmän mahdollisen syntaktisen alan ja hilautumaan niin lähelle pronominivarta-loa kuin mahdollista. (Ks. Haspelmath 1997: 23.)

Indefiniittisyyden tunnukset ovat yleensä melko heikosti kieliopillistuneita, joten myös käännös- eli PAT-lainaaminen on mahdollista. Vepsän *-se*-pronominin kieli-opillistuminen indefiniittisyyden tunnukseksi on ulkoisesti motivoitunutta eli venäjän

mallin mukaan syntyntä. Sen kieliopillistuminen indefiniittisyyden tunnuksiksi on tapahtunut vasta melko hiljattain. Kaksi- ja monikielisissä vähemmistökielen puhujien yhteisöissä esiintyy tavallisesti enemmän kielellistä heterogeenisyyttä ja variaatiota kuin kieliyhteisöissä yleensä. Tutkimuksessa esitellään yksi paikallisesti käytetty indefiniittisyyden tunnus, *naku*.

Tutkimuksessa keskeinen käsite on *paljas interrogatiivi*, jolla tarkoitetaan interrogatiivipronominien kanssa muodollisesti identtisiä indefiniittipronomineja. Tällaisen paljaiden interrogatiivien indefiniittinen käyttö on vepsässä tyyppillistä. Käyttöä esiintyy yhteensä yhdeksässä erilaisessa lause- ja lausekeyhteydessä. Paljaiden interrogatiivien niin sanottu moninkertainen, partitiivinen käyttö on vepsässä hyvin yleistä. Yleistä on niiden käyttö myös *hot'*-partikkelin sisältävissä rakenteissa, *-ik*-kysymyslauseissa, konjunktion *jesli*, *ku* tai *konz* sisältävissä temporaalisissa tai konditionaalisissa lauseissa sekä kielteisissä modaalisisissa eksistentiaali- ja possessiivilauseissa. Sen sijaan suhteellisen harvinaisia paljaat interrogatiivit ovat disjunkttiivisten konjunktioiden yhdistämissä lausekkeissa, vertailevan konjunktion sisältävissä lauseissa ja lausekkeissa, imperatiivilauseissa ja erilaisissa lause-, lauseke- ja sanatason kielloissa.

Nämä tutkimuksessa määritellyt yhdeksän syntaktista yhteyttä vaikuttavat ensi silmäyksellä keskenään melko kirjavilta. Selitys paljaiden interrogatiivien käytölle näissä yhteyksissä löytyy funktionaaliselta tasolta. Vepsän paljaiden interrogatiivien funktioille voidaan nimittäin hahmotella distribuutio indefiniittipronominien implikationaaliselle kartalle. Distribuutio on yhtenäinen, itsenäinen ja riittävän suuri ja täyttää siten implikationaaliselle kartalle asetetut ehdot. Distribuutio kattaa funktiot *irreaali ei-spesifi*, *kysymys*, *konditionaali* ja *epäsuora kieltö*. Nämä funktiot ovat kaikki ei-spesifejä ja ei-empaattisia. Vepsän paljaiden interrogatiivien käytön ehdot seuraavatkin samoja lainalaisuuksia kuin monissa läntisissä indoeurooppalaisissa kielissä, erityisesti venäjässä.

Vepsän indefiniittipronominien järjestelmässä näkyy voimakas ja pitkään jatkunut venäjän kontaktivaikutus. Puristisesta näkökulmasta toisen kielen laina- ja muun vaikutuksen voidaan ajatella rappeuttavan kieltä, mutta vaikutus voidaan nähdä myös kieltä rikastavana tekijänä. Kielen katoamisesta kielii usein se, ettei ulkopuoliseen vaikutukseen suhtauduta enää yksiselitteisen puristisesti. Vepsäläiset kuitenkin suhtautuvat kielten sekoittamiseen melko torjuvasti, sillä sitä ei pidetä vepsäläisyhteisössä hyvän kielitaidon merkinä. Vanhojen vepsäläisten puhuma vepsän kieli edustaa yhteisölle niin sanottua oikeaa ja puhdasta kieltä. Vepsäläisten kieliasenteet heijastavatkin sitä, ettei vepsäläisen kieliyhteisön sisäinen kontrolli ole vielä täydellisesti kadonnut. Yhteisöön kuuluu edelleen vanhoja, kieltä hyvin hallitsevia puhujia, ja niin sanottuja virheitä ja ulkopuolista vaikutusta pyritään välttämään.

Lainaamista pidetään äänne muutosten ja analogian rinnalla yhtenä tärkeimmistä kielenmuutoksen aiheuttajista. Ratkaisevaa on integroituminen eli se lainautumisprosessin vaihe, jolloin lähtökielestä lainatun aineksen voidaan katsoa vakiintuneen kohdekieleen. Esimerkiksi morfologisten lainojen diakroninen vakiintuminen kieleen on harvinaisempaa kuin yksilön puheessa esiintyvä tilapäinen morfologinen vaikutus. Eri kielten vaikutus alkaa näkyä ensin yksilön kielellisissä tuotoksissa, ja sopivissa olosuhteissa nämä muutokset voivat levitä myös laajemmalle kieliyhteisön sisällä. Tällöin

niistä voi tulla pysyviä muutoksia ja ne voivat edetä diakroniseksi kontaktilähtöiseksi muutokseksi asti.

Vepsän ja venäjän kontaktitilanne on jatkunut jo vuosisatoja, ja vaikutuksen myötä kieli on kokenut monia muutoksia. Kaksikielisyys on johtanut lainaamiseen eli erilaisen rakenteellisten piirteiden omaksumiseen. Erityisesti diakronisesti epästabiili indefiniittipronominien järjestelmä on muuttunut nopeasti, kun monet venäjän indefiniittisyyden tunnukset ovat lainautuneet vepsään. Yksittäisen kielenpuhujan mielestä ja puheesta venäjän morfologinen kontaktivaikutus on vähitellen levinnyt laajemmalle ja osaksi vepsäläisen kieliyhteisön kielen järjestelmää. Näin vepsäläisen ja venäläisen puhujayhteisön kontaktit ovat johtaneet vepsän kielen indefiniittipronominien systeemin muutokseen.

Lähteet

- GARDANI, FRANCESCO – ARKADIEV, PETER – AMIRIDZE, NINO 2015: Borrowed morphology. An overview. – Francesco Gardani, Peter Arkadiev & Nino Amiridze (toim.), *Borrowed morphology* s. 1–26. Language Contact and Bilingualism 8. Berlin: Mouton de Gruyter.
- HASPELMATH, MARTIN 1997: *Indefinite pronouns*. Oxford Studies in Typology and Linguistic Theory. Oxford: Oxford University Press.
- MATRAS, YARON 2015: Why is the borrowing of inflectional morphology dispreferred? – Francesco Gardani, Peter Arkadiev & Nino Amiridze (toim.), *Borrowed morphology* s. 47–80. Language Contact and Bilingualism 8. Berlin: Mouton de Gruyter.
- MATRAS, YARON – SAKEL, JEANETTE 2007: Introduction. – Jeanette Sakel & Yaron Matras (toim.), *Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective* s. 1–13. Empirical Approaches to Language Typology 38. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Perepis 2010 = Venäjän väestönlaskenta 2010 = Vserossijskaja perepis naselenija 2010 goda = Всероссийская перепись населения 2010 года. <http://www.perepis-2010.ru> (24.8.2016).
- SARHIMAA, ANNELI 1999: *Syntactic transfer, contact-induced change, and the evolution of bilingual mixed codes. Focus on Karelian-Russian language alternation*. Studia Fennica Linguistica 9. Helsinki: Finnish Literature Society.
- SEIFART, FRANK 2015: Does structural-typological similarity affect borrowability? A quantitative study on affix borrowing. – *Language Dynamics and Change* 5 s. 92–113.
- THOMASON, SARAH G. 2015: Why is the diffusion of inflectional morphology not dispreferred? – Francesco Gardani, Peter Arkadiev & Nino Amiridze (toim.), *Borrowed morphology* s. 27–46. Language Contact and Bilingualism 8. Berlin: Mouton de Gruyter.
- THOMASON, SARAH G. – EVERETT, DANIEL L. 2001: Pronoun borrowing. – *Berkeley Linguistics Society* 27 s. 301–315.

Heini Karjalainen: *Yhteisöt kontaktissa, systeemit muutoksessa. Vepsän kielen indefiniittipronominien järjestelmä.* Acta Universitatis Ouluensis. B, Humaniora 142. Oulu: Oulun yliopisto 2016. Väitöskirja on luettavissa osoitteessa <http://urn.fi/urn:isbn:9789526212234>.

Kirjoittajan yhteystiedot:
heinioulu@gmail.com